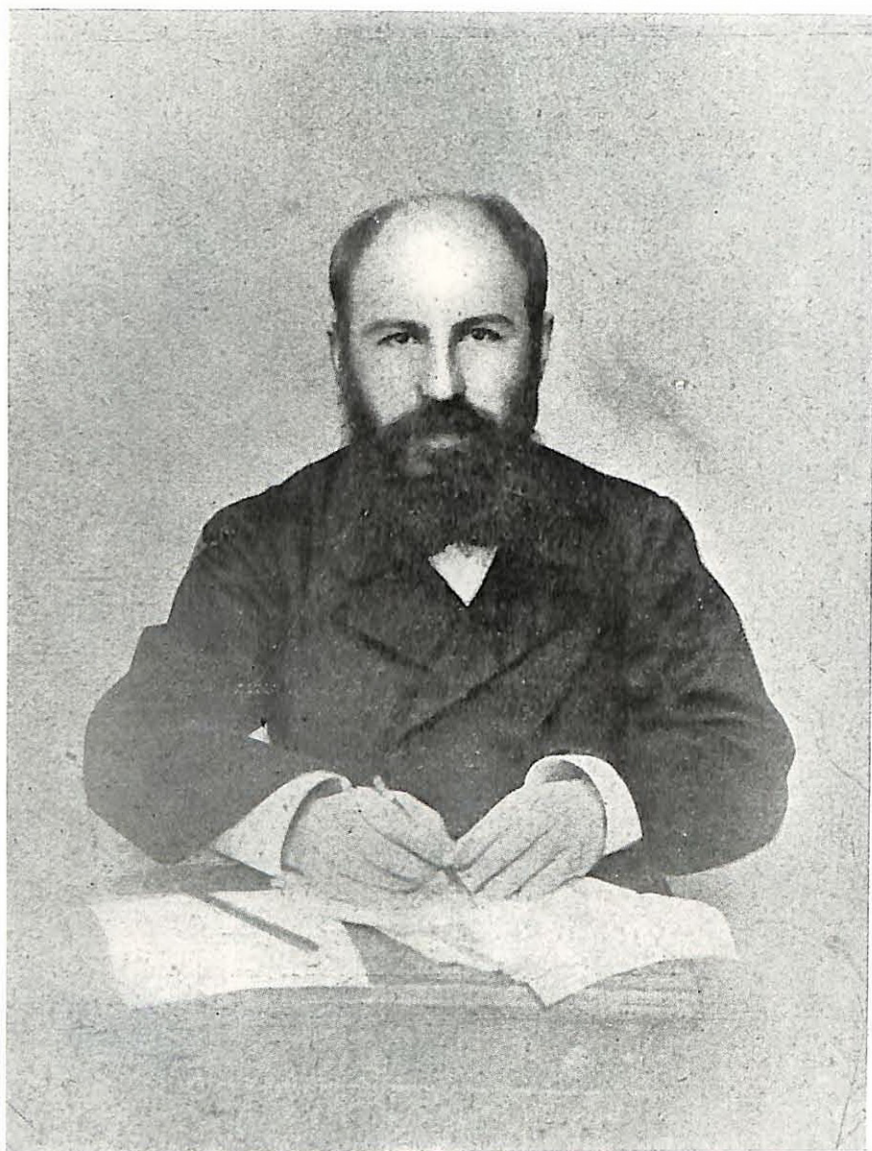

Յ. Ա. ՄԱՆՈՒՉԱՐԵԱՆՅ

Նկարը առնում է Սոց. - Յեղափոխական կուսակցության կենտր. Գիւմնից

ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱՆՈՐԵԱՆ

ՇԼԻՍԵԼԲՈՒՐԳԻ ՀԱՅ ԿԱԼԱՆԱԻՈՐԸ

Հռչակաւոր «Նարոդնայա Վոլեա» կուսակցութիւնը, որ հզօր կնիք է դրել նաեւ հայ յեղափոխական շարժման վրա, իր շարքերում ունեցել է եւ մի քանի հայեր, որոնցից Պ. Մանուչարեանցը հանդիսանում է իր շրջանի յեղափոխական փայլուն դէմքերից մէկը:

Յովհաննէս Արուսեան Մանուչարեանցը*) ծնւել է Թիֆլիզում, հաւանաբար 1862-1863 թւերին. միջնակարգ կրթութիւնը աւարտել է Թիֆլիսի գիմնազիայում եւ 1882 թւին մտել է Պետերբուրգի համալսարանը: Սակայն նոյն թւին Մանուչարեանցը վճռուել է համալսարանից՝ այդ օրերում Պետերբուրգում լեհ սոցիալիստ - յեղափոխականների ջանքերով ծայր տւած յեղափոխական շարժման մասնակցած լինելու կասկածով: **)

Քիչ յետոյ, Մանուչարեանցը փոխադրուած է Խարկովի համալսարանը, ուր անդամագրուած է «Նարոդնայա Վոլեա»-ին: Եղած տեղեկութիւնների համաձայն, Մանուչարեանցը սրտականում էր նարոդնիկների «Զօրնի Պերեդել»-ի խմբակցութեան. այսպէս, օրինակ, Վ. Ի. Նեւսկին, խօսելով Ակսելրոզի կողմից «Զօրնի Պերեդել»-ի սկզբնաւորութեան մասին բերած յիշատակութիւնների առթիւ՝ ասում է. «Մենք ունենք ստոյգ տեղեկութիւններ «Զօրնի Պերեդելի» կազմակերպութեան գոյութեան եւ աշխատանքների մասին: Ա. Մակարենսկին յիշատակում է 1882 թւին եւ յետոյ Խարկովում աշխատող նարոդնիկների մասին, որոնք են՝ Ն. Վ. Իորզան, Եսովորսկայա, Շադրին, Ա. Ա. Մակարենսկո, Ի. Լ. Մանուչարով» եւ այլն:***)

*) Ռուս յեղափոխական գրականութեան մէջ յայտնի է իբրեւ Իվան Լվովիչ Մանուչարով:

**) 80-ական քաղաքների առաջին մասում լեհ ուսանողների մէջ ծնունդ առաւ սոց.-յեղ. «Պրոլետարիատ» կուսակցութիւնը, որ մեծ համակրամբ էր վայելում Ռուսաստանի արդիւնաբերական վայրերում եղած բանուորների կողմից: Քիչ չանցած այդ կուսակցութիւնը զիմուրակամ դաշն կոեց «Նարոդնայա Վոլեայ»-ի հետ:

***) «Հոդ եւ Ագատուքիւնից դէպի Աշխատանքի Ագատութեան խմբակը», Մոսկուա, 1930 թ., էջ 178:

Պէտք է սակայն նկատենք, որ Նեւսկին տարրերութիւն չի դնում այդ շրջանի «Զերնոպերեդելովցիների» եւ մնացած «նարոդովցիների» միջեւ*):

Մանուշարեանցի կուսակցական գործունէութիւնը երկար չի տեւում. 1883 թւի յունւարին խորհուրդում ձերբակալւում է «Նարոդնայեա Վոլեայ»-ի զաւտնի տպարանը, որի մէջ աշխատում էր Մանուշարեանցը: Նրա հետ միասին ձերբակալւում է նաեւ ընկերը՝ Իորդանը: Այդ շրջանում ուսւ կառավարութեան մէջ տիրող «ազատական» տրամադրութիւնների շնորհիւ, Մանուշարեանցը ենթակըւում է համեմատաբար թեթեւ պատժի. նա դատաւարտւում է հինգ տարով աքսորի Արեւելեան Սիբիր: Այդ օրերի աքսորի պայմանները խիստ ծանր էին. աքսորում էին անմարդաբնակ եւ հեռաւորագոյն վայրերը. ոչ միայն երկաթուղու, այլ և առհասարակ ճանապարհների բացակայութեան պատճառով, զրեթէ ոչ ոք չէր կարողանում վերադառնալ աքսորից, եթէ կարողանար գոյութիւն պահպանել, աքսորի ժամանակը լրացնել:

Երեւի բոլոր այս դժւարութիւնները հաշւի առնելով՝ Մանուշարեանցը ընկերով հետ միասին 1884-ի սեպտեմբեր 12-ին փախչում է «Սալոդնայեա Գորա»-ի (Պարկովի արւարձանում) ուղղիչ բանտից՝ սղոցելով բանտի պատուհանի երկաթեայ ձողերը: Բայց ազատութեան մէջ երկար չի մնում և նոյն թւի վերջերին նորից ձերբակալւում է Ռոստովում՝ Բողդան Մարկովիչի բնակարանում, զինւած զինադրութիւնից յետոյ: Վ. Ի. Նեւսկին այս ձերբակալութիւնը կապում է լրտես Ֆ. Շկրեարի սպանութեան հետ: Իսկ Ա. Տունը նոյն այս լրտես – պրովոկատոր Շկրեարի մատնութեան է վերադրում Պարկովի «սոցիալիստ – նարոդնիկների» զաւտնի տպարանի եւ Մանուշարեանցի ձերբակալութիւնը:**)

Մանուշարեանցի այս շրջանի բանտարկութիւնից կայ մի էջ, որ չատ բնորոշ է հայ ըմբոստ յեղափոխականի բնութագրութեան համար: 1885-ի մարտին Ռոստովի բանտը այցելում է Եկատերինո-

*) «Զորնի Պերեդել» կոչւեց այն երկու հոսանքներից մէկը, որոնց բաժնեց «Զեւեա ի Վոլեա» կազմակերպութիւնը: Քաղաքական կուսակցական անհրաժեշտութեան բացասումը եւ ընկերավարական քարոզութեան կարեւորութիւնը՝ յատկապէս գիւղացիական եւ մասամբ միայն բաժնեւորական շրջաններում – այսպէս էին «Զորնի Պերեդելի» ծրագրի հիմքերը: Հոսանքի առաջնորդներն էին Պլեխանովը, Ակսելորդը, Զասուլիչը, Դեյչը, որոնք յետոյ ընդունեցին մարքսիզմը եւ կազմեցին «Ալ-խատանքի ազատութիւն» խմբակը:

**) Ա. Տուն «Ռուսաստանի յեղափ. շարժման պատմութիւնը», 1904, էջ 342:

սլաւի նահանգապետ Բատիւշկովը: Մանուշարեանցի խուցում պատահում է հետեւեալ միջադէպը: Ինչպէս բոլոր, նոյնպէս Մանուշարեանցի խուցը նահանգապետը այցելում է գլխարկը գլխին, առանց տարրական քաղաքավարութեան ու բարեւի: Նահանգապետի այն հարցման, թէ «ինչո՞ւ կրակեցիր», Մանուշարեանցը պատասխանում է արհամարհական լռութեամբ: Բայց երբ նահանգապետը՝ իրեն անյարմար դրութեան մէջ զգալով՝ ուզում է հեռանալ եւ ուղղւում է դէպի դուռը, Մանուշարեանցը ասում է. —

— Ձերդ վսեմութիւն, իմ խուցում սուրբի պատկեր (իկոնա) չկայ:

— Ուշ է, սիրելիս, աղօթելու համար չա՛տ ուշ է, պատասխանում է Մանուշարեանցը:

— Ես աղօթելու համար չէ որ ասում եմ, այլ որպէսզի անկիրթ մարդիկ, զէթ ի տես սուրբի պատկերի, գլխարկ վերցնեն, — վրա է բերում Մանուշարեանցը:

Նահանգապետը խիստ բարկացած սկսում է գոռոռալ: Իսկ հաճոյակատար բանտապետը՝ իր մեծաւորին անյարմար դրութիւնից ազատելու համար՝ ասում է.

— Ձերդ վսեմութիւն, սրան կարելի է չղթայել, սա իրեն անւանում էր «անյայտ»:

Այնուհետեւ նահանգապետը մնացած բոլոր խուցերը այցելում է շատ քաղաքավարի ձեւով, ամէն տեղ վար է առնում գլխարկը, իսկ բանտարկեալների հետ խօսում է «դուք»-ով: Իսկ Մանուշարեանցին, ի հարկէ, չղթայում են եւ նետում պատժարան:*)

1885-ի վերջերին Մանուշարեանցին փոխադրում են Օդեսա, որտեղ նոյն թւի դեկտ. 19-ին գլխավորական դատարանը՝ նրան դատաւարտում է կախաղանի՝ «յատկապէս իր յանդուգն ու անկախ վարքի եւ դատի ժամանակ ցուցմունքներ տալուց հրաժարելու պատճառով»:**)

Դատաւճուից յետոյ մի ամբողջ տարի Մանուշարեանցը ապրում է կեանքի ու մահւան արանքում, ամէն օր սպասելով դատաւճուի դորձադրութեան: Վերջապէս, 1886 յունւ. 8-ին նրան յայտնում են, որ մահւան վճիռը փոխւած է 101 տարւայ տաժանակիր աշխատանքներով:

Մանուշարեանցին տեղափոխում են հռչակաւոր Շրիսերբուրգի ամբոցը: Բայց այստեղ էլ նա «հանգիստ» չի մնում եւ ամբոցի նոր

*) «Նարդոնայեա վոլեայի գրականութիւնը», 1905 թ. էջ 823:

**) «Զնամեա Տրուդա», թ. 19, 1990 թ., էջ 20:

չէնքից փոխադրում են Շլիսելբուրգի հին ամրոցը, որը, նոր բերդի կառուցումից յետոյ, դարձել էր բանտային պատժարան, քանի որ թէ՛ առողջապահական պայմանների, թէ՛ բանտային ուժի տեսակէտով անհամեմատ աւելի վատ էր։ Այս հին շէնքի շուրջն են հիւսել առասպելների հաւատար բանտային սարսափների պատմութիւնները, որոնք ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ նրա մէջ արգելափակւած բանտարկեալների խամրման, խեղադրութիւնների, հիւժման ու մահաւան պատմութիւններ։ Այս շէնքի մէջ են մեռել ոռւս նարոդներինքից Կլիմենկոն, Տիլոնովիչը, Բուցեւիչը, Դոլգուշինը, Զլոտոպոլսկին, Գրաչեւսկին, Բոգդանովիչը, Կոբլեանսկին, Իվանովը, Իսայեւը եւ ուրիշներ։ Այս շէնքի բաղում են կախել ոռւս հին յեղափոխականներից լաւագոյնները՝ Շարոմբերգը, Սիդաչեւը, Միշկինը. նորերից՝ Բալմաշեւը, Կալեայեւը, Կոնստանտինիկովը եւ այլն։

Մանուշարեանցը դարձաւ Շլիսելբուրգի բանտային վարչութեան «աչքի փուշերից» մէկը։ Մի պաշտօնական տեղեկագրում, որով Շլիսելբուրգի բանտային վարչութիւնը տեղեկութիւններ է տալիս բանտարկեալների «վարքի եւ բանտային քահանայի կրօնական զրոյցները յաճախելու մասին», Մանուշարեանցը պատկանում է «բաւարարների» շարքին, մինչդեռ ուրիշները ունեն «յոյժ լաւ» կամ առնւազն «լաւ» նիշեր*)

Գալով Մանուշարեանցին Շլիսելբուրգի նոր շէնքից հինը փոխադրելու պարագային՝ այս մասին մենք ունենք յայտնի Վերա Ֆիդլերի բացատրութիւնը, որը իր բանտի ընկերուհի Վոլկենշտէյնի մասին գրած յիշողութիւններում, ի միջի այլոց ասում է. «Այլ առիթներով նոյն հին շէնքի մէջ էին գտնւում նաեւ Գրաչեւսկին եւ Մանուշարովը։ Վերջինը պատժւած էր երգելու համար։ Ճանապարհին մէկ շէնքից դէպի միւսը փոխադրելիս, Մանուշարեանցին սաստիկ ծեծել են՝ Կոմենդանտ Պոկրոչինսկու ներկայութեամբ, որը յետոյ այս դէպքը ուրացաւ»։**)

Այս կարգի տաժանելի պայմանների մէջ Մանուշարեանցը այնուամենայնիւ լրացնում է իր տասը տարւայ բանտարկութիւնը։ Հեշտ է ասել «տասը տարի», բայց իրապէս նրանց մէջ են պարփակւած Մանուշարեանցի կեանքի սկիզբն ու վախճանը։ Հետաքրքիր է,

*) Ե. Ե. Կոլասով, «Թագաւորական բանտ Շլիսելբուրգը», Պետրոգրատ, 1924 թ. էջ 157։

**) Վ. Ֆիդլեր, «Շլիսելբուրգի կալանաւորուհի Լ. Ա. Վոլկենշտէյն», Մոսկու, 1905 թ., էջ 23։

որ հակառակ այդ տասը տարիների ընթացքում ապրած զարհուրելի կեանքին, նրան ալլեա չի հրապուրում դրսի աշխարհը: Շիխեյբուրգի վշտով ու ցաւով լի կեանքը նրան այնպէս է կապում բախտակից ընկերներին, որ երբ դալիս է ազատութեան ժամը դժուարանում է բաժանել այդ ընկերներից: Կարծես խղճի խայթ էր զգում, որ ինքը պէտք է լոյս աշխարհ տեսնի, իսկ ընկերները շարունակելու են ապրել բանտ — դերեղմանի մէջ: Ահա թէ այս առթիւ ինչ ենք կարդում մի հին յեղափոխականի յիշողութիւնների մէջ:

1895-ի նոյեմբերին Լազովսկուն բանտից աքսորի հանելու առթիւ, Մանուչարեանցի ընկերների մէջ տեղի է ունենում հետեւեալ զրոյցը:—

—«Նշանակում է չուտով Մանուչարեանցին նոյնպէս կտանեն: Ե՞րբ է լրանում ժամանակդ, Մանուչարով, հարցրեց Բ.:

—Ես չեմ ցանկանում դուրս գալ, ես կը մնամ: Այդ մասին պէտք է ծանուցում անեմ բանտային վարչութեան — պատասխանում է Մանուչարովը:

—«Յիմարութիւններ մ'ի խօսիր:

—Ի՞նչ յիմարութիւն. կը տեսնէք, որ յիմարութիւն չէ այդ — բորբոքում է Մանուչարովը:

Նա անյողողող է: Նա ամբողջութեամբ կլանւած է իր այդ որոշումով: Եւ որքան ընկերները աշխատում են յետ պահել նրան այդ մտքից, այնքան աւելի է յամառում: Նա գրում, կազմում է իր ծանուցումը: Տալիս է մեզ կարդալու: Դուրս է դալիս, որ ծանուցումը կազմւած է միանգամայն անհանդուրժելի ձեւով:

— Լսի՛ր, սիրելիս, այս ծանուցումը չեն ընդունի եւ բանտապետը իրաւասութիւն չունի նրան ընթացք տալու. չէ՞ որ դու նրա մէջ ուղղակի վիրաւորում ես իշխանութիւնը: Քանի որ չես ուզում ընկերներիդ լսել եւ մնում ես քո որոշման վրա, դոնէ արա՛ այնպէս, ինչպէս որ պէտք է:

— Ոչ ոք ինձ չի հասկանում, կամ չի ուզում հասկանալ բորբոքւում է Մանուչարովը:

— Իսկ դու ինչո՞ւ ես տալիս մեզ կարդալու, երբ որոշել ես ընկերներիդ խորհուրդը չլսել:

Այս ոգւով էին արտայայտւում բոլորը: Բայց Մանուչարովը բառ անգամ չփոխեց իր ծանուցման մէջ: Եւ այնպէս էլ յանձնեց: Ծանուցումը, ի հարկէ, ընթացք չստացաւ: Ծիշտ ժամանակին ժանդարմները եկան եւ Մանուչարովին տարան: Իր խուցից նա կարորողացաւ միայն աղաղակել ընկերներին՝ «Տանում են Սախալին: Նը—

րան դուրս տարան մի տեսակ անսպասելի ձևով: Եւ այդ հանգամանքը մեզ խիստ տանջում էր: Բոլորս էլ ցանկանում էինք հրաժեշտ տալ ընկերոջ, որի հետ ապրել էինք տասը տարի եւ որին դուցէ այլեւս չէինք տեսնելու երբեք: Կարծես նրան դողացան մեզանից. այդպիսի տպաւորութեան տակ մնացինք ամենքս...: Երբեմն մենք խիստ մտահոգւում էինք Մանուչարովի մասին. նրան կարող էին նետել մի որեւէ այլ ներքնայարկ՝ իր տւած անհանդուրժելի ծանուցման սլառճառով: Բայց խմանալ, թէ ի՞նչ եղանակ, մեզ, ի հարկէ, չյաջողեց:*)

Մանուչարեանցի մտայղացումը իր ծանուցման «անհունդուրժելի» բովանդակութեամբ նոր յանցանք բարդել իր վրա եւ մնալ Շլիսելբուրգի մէջ, իր ընկերների դառնութիւնը մինչեւ վերջ՝ բաժանելու համար, ինչպէս տեսնում ենք, չի իրագործւում: Եւ 1896 թւին նրան աքսորում են Սախալին:

Աքսորաւայրում անցուցած օրերի մասին, դժբախտաբար, տեղեկութիւններ չկան: Յայտնի է միայն, որ Մանուչարեանցին 1900 թւին արտօնում են հաստատուել Բլադովեչէնսկում (Ձէի եւ Ամուր գետերի վրա, Մանջուրիայի սահմանում), ուր նա ապրում է մինչեւ մահ:

Իր կեանքին վերջին ութ - իննը տարին Մանուչարեանցը պաշտօնավարել է «Ամուրսկի Կրայ» օրաթերթի խմբագրութեան մէջ՝ քարտուղարի պաշտօնով:

Բոլոր եղած տեղեկութիւններից երեւում է, որ հանգուցեալը ոչ միայն քաջ եւ հաստատակամ յեղափոխական էր, այլ եւ հմայիչ մարդ եւ ընկեր:

«Ամէն տեղ - բանտերում, աքսորում, Բլադովեչէնսկում - նա վայելում էր անկաշառ սէրն ու համակրանքը բոլոր նրանց ուղքեր առիթ են ունեցել հանդիպելու նրան», գրում է Շլիսելբուրգի նրա ընկերներից Նովորուսկին: «Իրեն ճանաչողների սրտերում Մանուչարեանցը թողել է բացառիկ հոգեկան մաքրութեան եւ անկեղծութեան տէր մարդու անջնջելի յիշատակ»...:

Մանուչարեանցը մեռել է Բլադովեչէնսկում 1909 թւի մայիս 29-ին:

*) «Կեանքը Շլիսելբուրգի ամրոցում», էջ 50: